

МОДАЛЬНО-СПОСОБОВА ТРАНСПОЗИЦІЯ ПАРЕМІЙНОГО ІМПЕРАТИВА

Граматика останніх десятиліть неухильно й наполегливо рухається шляхом розширення свого простору. Попри безкінечні дискусії щодо її меж, вона вже давно вийшла спочатку за рамки словоформи, потім парадигми, потім мінімального контексту, потім речення, а останнім часом актуальним стало вивчення взаємодії граматичної одиниці з її оточенням, котре розуміють не тільки як широкий контекст, але і як намір мовця, як проблему мовної пам'яті й інтуїції, мовленнєвої гри та експерименту. Взаємодія мовної системи з середовищем у граматиці виявляється в особливих формах контакту граматичної одиниці, її загальних і часткових значень, з контекстом. У процесі розвитку мови посилюється асиметрія між знаком і значенням, яка збагачує його новими смислами й новими конотаціями. Одна граматична форма вживається замість іншої. Завдяки такій транспозиції розширюються номінативні й експресивні можливості граматики. Але незважаючи на те, що всі класики слов'янського мовознавства (О.О.Шахматов, О.М.Пешковський, О.О.Потебня, В.В.Виноградов) у своїх працях приділяли особливу увагу стилістиці граматичних форм, їх виразові можливості досліджені ще не повною мірою.

У вивченні транспозиції форм дієслівного способу існує вже певна традиція [3], особливо це стосується наказового способу, або імператива [6]. Найсуперечливішим моментом окремих концепцій є постійне змішування форм і функцій, нерозрізнення способу як морфологічної категорії і модальності як функціонально-семантичної категорії. Погоджуючись із тим, що дієслівний спосіб справді є основним морфологічним засобом вираження категорії модальності, не можна, однак, погодитися із отождоженням понять „способова транспозиція” та „модальна транспозиція”. Як відомо, модальність є обов'язковою конститутивною ознакою будь-якого висловлення, а воно може бути бездієслівним. Існує чимало номінативних, генітивних, еліптичних, ситуативно неповних висловлювань з виразними модальними значеннями реальності опатива, імператива тощо. До речі, сам термін „імператив” уживається в двох значеннях: загальному і частковому, що змушує розрізняти імператив як загальну модальність речення-висловлення й імператив як один із способів вираження такої модальності.

Сучасний етап функціонально-граматичних студій характеризується плідним розвитком у кількох напрямках. Дане дослідження орієнтоване на один з них, представлений роботами О.В.Бондарка, Г.О.Золотової та ін. [1; 2; 5]. У колі центральних проблем – проблема функціонального потенціалу мовних одиниць і його реалізація у висловленні. Оскільки категорія модальності є однією з конститутивних ознак будь-якого висловлення, афористичного в тому числі, то дослідження модального потенціалу паремії в її дійсних і потенційних актуалізаціях було б цікавим і для вирішення проблеми природи модальної

транспозиції, і для методики визначення загального модального спрямування тексту, і для осмислення семантичного потенціалу самої паремії. Тому основна мета цієї статті – розкрити механізм появи вторинних модальних значень у народних афоризмах з первинною імперативною модальністю, вказавши на основні напрямки модальної транспозиції, та з'ясувати фактори, що уможливають цей процес. Дослідження виконане на матеріалі російських та українських паремій, що мають принаймні дві іпостасі: по-перше, це малий фольклорний жанр, який за своєю лінгвістичною організацією є реченням з притаманною йому первинною модальністю; по-друге, це фразеологічна одиниця комунікативного типу, що бере участь у формуванні та обміні думок, тобто стає органічною частиною комунікативного процесу. Інакше кажучи, народний афоризм може розглядатися як ситуативно неактуалізоване (універсальне) висловлення і як актуалізоване відповідно до ситуації. Саме цей факт дозволяє робити деякі спостереження й висновки щодо причин та умов виникнення в паремії вторинних модальних значень.

В узагальненому вигляді прислів'я констатує певний стан речей чи окремі людські риси, дає їм оцінку, пропонує певний спосіб дій. Як правило, усі ці функції поєднуються, але в неактуалізованому стані на перший план завжди виходить та, яка зумовлена семантико-синтаксичною і модальною організацією прислів'я як речення. Наприклад, паремія констатує: *В гостях хорошо, а дома лучше; Близок локоть, да не укусишь; В тихом омуте черти водятся; Золото і в болоті блищить; Правда очі коле*. Таке твердження може супроводжуватися додатковими модальними відтінками можливості/неможливості (*Без труда не вынешь и рыбку из пруда; Диму без огня не бывает*), необхідності (*С волками жить – по-волчьи выть, Ремесло за плечами не носить*), неминучості (*Двум смертям не бывать, а одной не миновать; Не бачити свині неба*), бажаності (*Рада бы душа в рай, да грехи не пускают; Вашими б устами мед пить*), умовності (*Хочешь багато мати – мусиш мало спати; Тише едешь – дальше будешь*). Отже, найбільш пристосованою паремійною конструкцією для кваліфікації певної ситуації й одночасної її оцінки є розповідне речення з реальною модальністю.

І навпаки, прислів'я, що мають характер припису, поради чи застереження (*Взялся за гуж, не говори, что не дюж; Куй железо, пока горячо; Береги платье снову, а честь смолоду; Пробуй золото огнем, а дружбу грибами; Від поганого коріння не жди доброго насіння*) найчастіше втілені у форму спонукального речення з імперативною модальністю.

Загалом будь-який народний афоризм перш за все інформативний, причому інформацію несе навіть не його словесний текст, а вибір даної паремії та її використання в певній позамовній ситуації. Це означає, наприклад, що в паремійному фонді немає суто апелятивних (до яких належать імперативні) висловів: насамперед інформативним є і те прислів'я, що граматично організоване когнітивними дієслівними способами (індикативом та кон'юнктивом), і те, що організоване волюнтативними способами (імперативом

та оптативом). Це в свою чергу накладає певний відбиток на функціонування цих способів у прислів'ях, а саме: у волюнтативному за своєю мовною природою прислів'ї на перший план виходить сема значеннєва, інформативна, а первинна сема волевиявлення (власне модальна) сприймається як додаткова; а в індикативному за формою афоризмі на перший план може вийти саме модальне відношення до позначеної ситуації (її можливість/неможливість, необхідність, неминучість, бажаність тощо). Це відбувається завдяки тому, що, на думку пареміологів, кожне прислів'я одночасно виконує всі свої головні функції, які схематизовано виглядають так: твердження, оцінка, припис.

Модальний потенціал паремії (тобто можливість трансформації первинного модального значення) тим ширший, чим ширше коло позамовних ситуацій, на які той чи інший народний афоризм може бути орієнтований. Зрозуміло, що таких ситуацій чи адрес значно більше в тих паремій, які О.О.Потебня називав „образними” на відміну від „безобразних” [4, с. 94], тобто які вживаються в прямому й переносному значенні (*Как аукнется, так и откликнется; Что посеешь, то и пожнёшь; Орел мух не ловить; Тиха вода греблю рве*) або тільки в переносному (*Семь пятниц на неделе; Яйца курицу не учат; Горбатого могила справить*).

Образність допомагає прислів'ю при найменшій затраті словесного матеріалу дати найбільшу концентрацію думки, а контекст випрозорює не тільки семантику паремії, але й модифікує її первинне модальне значення. Індикативна за своєю природою паремія може набувати імперативної модальності, наприклад: 1) – *Смел очень!- крикнул он, когда Серёжа приблизился.- Помни: не всегда смелость города берёт, особенно на службе. Можно и головы не сносит* (Станюкович); 2) - *Здесь вот девушка не решается выступить... Все оглянулись. Оксана испуганно уткнула лицо в ладони... - Смелость города берёт, - шептал над ухом сосед* (Поповкин). Волюнтативна модальність з'явилася у паремії лише в другому контексті.

Узагальненість і полісемантичність афоризмів стають, як бачимо, тим ґрунтом, на якому відбувається модальна транспозиція як із зони неволюнтатива в зону волюнтатива, так і в зворотньому напрямку, про що свідчать численні приклади.

Порівняймо модальні значення відомого слов'янського прислів'я *Век живи – век учись*: 1) *Когда воротилась Дуня и увидела шкапы со множеством книг, весело кивнула отцу миловидной головкой, тогда он, указав ей на них, сказал: - Читай, Дунюшка, на досуге, тут есть чего почитать. Хоть ты теперь у меня и обученная, а всё-таки храни старую нашу пословицу «Век живи – век учись»* (Мельников-Печерский); 2) *Прежде всего я оглядел сапоги Павловского. По виду – сверху – советские, офицерские, они имели подошвы немецких армейских сапог, подбитых гвоздями, каблучки были охвачены металлическими подковками. Такого гибрида за три года войны я ещё не встречал – век живи, век учись* (Богомоллов). Якщо в першому контексті прислів'я вживається у своєму прямому значенні і зберігає первинну модальність доброї поради чи настанови, то

другий контекст ілюструє, як волонтактивна за своєю мовною природою паремія набуває характеру іронічного зауваження щодо існування чогось досі не знаного чи не баченого. Первинну імперативну модальність, позначену предикатами в формі наказового способу, абсолютно втрачено, оскільки на перший план виходить оцінка певної реальної ситуації.

Можна навести чимало аналогічних контекстів, які нівелюють первинну модальність імператива:

*Не связывая ещё слов, он (Кюхельбекер) ... лез в поэты. **Не спросясь броду, не суйся в воду** (Тынянов);*

*Фамилии своей она нам не сказала. Марья Петровна – вот и всё. А Омск – город большой, **ищи ветра в поле!** (Чехов);*

*Наш общий друг, военный моряк Лёша Шириков, мог бы служить живым доказательством справедливости поговорки: «**Не родись красивым, а родись счастливым**». Действительно, красавцем Лёша никогда не был... Ему везло от рождения, и везло во всём, за что бы он ни брался (Лавренёв);*

*-Ну, мать, я свою молодую жену забираю с собой. Она там на всю артель готовить будет. –Что ж,- отвечаю,- если **совет да любовь**, так в добрый час. Ты, я вижу, нигде не пропадёшь (Рыленков);*

*- Положим он (Ечкин) сейчас ничего не имеет, и бриллианты поддельные, но я отдал бы ему всё, что имею. Стабровский тоже хорош, только это уж другое: **тех же щей, да пожирше влей**. Они там, в Сибири, большие дела обделывали (Мамин-Сибиряк).*

Інформативно-оцінна семантика домінує у волонтактивних за своєю лінгвістичною природою прислів'ях, коли вони вживаються для позначення різноманітних життєвих ситуацій, людських рис і характерів. Скажімо, прислів'я *Не будь тією скотиною, що догори щетиною* явно натякає на чийсь некоректний чи нахабний поведінку; паремія *Тікайте всі з хати, бо я буду веретеном махати* може схарактеризувати невмілого робітника, а *Беріть, свате, все одно свиням викидати* – викриває скупість. Прислів'я *Слабий з сильним не борися, бідний з багатим не дружися (не судися)* демонструє соціальну нерівність, а також може означати чийсь безглуздий вчинок. Про звичні обставини чи речі говорять *Не лякай щуки морем, а бідного горем*. Коли хочуть добитися хай і незначного, але цілком реального результату, кажуть *Не сули журавля в небі, дай синицю в руки*. А паремія *Пробуй золото вогнем, а дружбу грішми* може означати і те, що справжня дружба долає всі перешкоди, і те, що гроші здатні зіпсувати найкращі стосунки. Отже, імперативні за формою народні афоризми служать знаками певних реальних чи ідеальних ситуацій, а це означає, що вказані паремії набувають виразних ознак реальної модальності індикатива.

Індикативна модальність може ускладнюватися дебітивною семантикою, якщо прислів'я в контексті особливо актуалізує сему "треба (не треба)", „потрібно (не потрібно)", „повинен (не повинен)" тощо. Ось, наприклад, як по-різному сприймається модальне значення тієї ж паремії у двох контекстах: 1) [Фёкла:] *Неужто ты сам свадьбу хочешь заправить?* [Кочкарёв:] *Сам, сам, ты*

уж не мешайся только. [Фёкла:] *Ах, бесстыдник какой! Да ведь это не мужское дело...* [Кочкарёв:] *Пойди, пойдя. Не смыслишь ничего, не мешайся! Знай сверчок свой шесток, убирайся отсюда!* (Гоголь); 2) Исправник добродушно промолвил: - *Эх, Василий Васильевич, не нам бы с вами о таких людях рассуждать, - где нам? Знай сверчок свой шесток.* - *Да помилуйте, - возразил я с досадой, - какая же разница между мною и господином Орбассановым?* (Тургенев). Якщо перший контекст підтримує імперативну семантику паремії, то в другому виразнішою стає дебітивна (повиннісна) модальність: знай = повинен знати.

Такий процес зміщення первинного імператива в дебітивну площину цілком природній, адже поза контекстом паремія позбавлена конкретного адресата, та й мовцем може кожен, тобто еталонна імперативна ситуація відсутня. Наприклад: *За праве діло стій сміло* (=треба стояти); *Не діли шкуру небитого ведмеда* (=не треба ділити); *Готуй сани влітку, а воза взимку* (=потрібно готувати).

Нарешті, імперативне за граматичним оформленням прислів'я може набувати семантики оптатива, адже імператив та оптатив є двома різними проявами волевиявлення. Якщо імператив означає адресоване комусь волевиявлення щодо певних дій, то оптатив означає емоційно-вольовий прояв потреби мовця у здійсненні чогось. Найбільш поширеним засобом вираження значення бажання в російському та українському паремійних фондах (як і в літературній мові) є інфінітивне речення з часткою *би(б)* або речення з дієсловом умовного способу. Однак існує чимала кількість особливих конструкцій, спеціалізованих на вираженні побажань, у яких немає традиційних показників оптатива, натомість вживаються магічні звороти *дай Бог, не дай Бог, дай Боже, не дай Боже, борони Боже* тощо, які містять дієслова у формі наказового способу.

Паремії на зразок побажань і прокльонів становлять окремий мовленнєвий жанр, адже вони мають свою нішу в повсякденному спілкуванні, причому мовці не лише відтворюють, а й легко конструюють нові вислови, актуальні для конкретного випадку. Це значить, що вказані різновиди оптатива мають яскраво виражену специфіку як форми, так і змісту. Наприклад: *Дай Боже воювати та шабель не виймати; Дай мені Боже дурних ворогів мати; Не дай Бог панської злості, а ще більше панської ласки; Не дай Боже з хама пана; Борони Боже від приятеля, бо з ворогом я собі раду дам; Накажи нас Боже хлібом та сіллю; Дай вам Бог пирувати, а нам крохи підбирати; Дай Бог и кошке своё лукошко; Дай Боже нашему теляти волка поймати; Дай Бог ему быть полковником, только не в нашем полку; Не дай Бог с дураком связаться.*

Інша група побажань – вислови з дієсловами наказового способу: *Будь великий, як верба, здоровий, як вода, багатий, як земля; Великий рости, щасливий будь, себе не хвали, другого не гудь; Нехай піде лихому на шкоду, а нам на добро.* Неважко помітити відсутність будь-якої імперативної семантики, бо в універсальному висловленні, якими і є прислів'я й приказки, імперативна категоріальна ситуація не передбачається.

В українському паремійному фонді зафіксована частка *бодай*, спеціалізована лише на вираженні семантики бажаності, адже її етимологія пов'язується з давнім словосполученням *Бог дай* „Бог нехай дасть”. Вказаний формант оптатива не вживається в еліптичних конструкціях, а тільки в поєднанні з інфінітивом або з дієслівною формою на –в(-л-): *Бодай усе знати, та не все робити; Бодай доброго сусіда мати та своїм плугом орати; Бодай-то кожна пташка мала своє гніздечко; Бодай ніхто не дочекав в чужім кутку вмерти; Бодай ніхто не діждав, щоб пан нами керував; Бодай той здоровий був, що мені винен*.

Дослідження феномену паремійного імператива дозволяє сформулювати певні висновки. По-перше, імперативна модальність може бути притаманна не лише виразам з дієсловами наказового способу, так само як можуть мати неволонтаривну модальність паремії, що містять член імперативної парадигми. По-друге, чим ширший семантичний потенціал паремії, тим легше відбувається транспозиція її первинного модального значення. По-третє, напрямки транспозиції паремійного імператива значно відрізняються від аналогічного явища в літературній мові. Якщо в кодифікованій мові наказовий спосіб транспонується у сфери значень індикатива й кон'юнктива, то в пареміях імператив транспонується в зону індикатива, дебітива й оптатива.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. – М.-Л., 1971.
2. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка – М., 1973.
3. Луценко Н.А. Смысловая структура наклонений и употребление наклонений в русском языке // Ученые записки Тартуского университета, 1987. – Вып. 760.
4. Потебня А.А. Из лекций по теории словесности: Басня. Пословица. Поговорка. – Харьков, 1894.
5. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Л., 1990
6. Храковский В.С., Володин А.П. Семантика и типология императива. – Л., 1986.

Приймачок О.І. Модальна семантика паремійного імператива.

У статті описано шляхи і способи реалізації модального потенціалу російських та українських паремій, що мають первинну імперативну модальність. Встановлено співвідношення між семантичним потенціалом прислів'я та можливістю модифікації його модального значення. Продемонстровано приклади і напрямки транспозиції паремійного імператива.

Ключові слова: модальна транспозиція, паремія, імператив.

Pryimachok O. Modal semantic of paremical Imperative.

The ways and means of modal transpositions of Ukrainian and Russian paremies which have the primary imperative modality are described in this article. Then is founded correlation between the semantic structure of the proverb and the possible

modification of its modal meaning. Paremical Imperative is transformed into the zone of the indicative, debitive and optative.

Key words: modal transpositions, paremy, imperative.